

Maria Groenwald

<http://orcid.org/0000-0003-3771-7286>

Akademia Ateneum w Gdańsku

m.groenwald@ateneum.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2023.430402.41

Dylematy na granicy światów. Refleksje na kanwie książki *Rzeczywistość hybrydalna. Pomiędzy bytami* pod redakcją Sylwii Jaskuły, Księgarnia Akademicka, Kraków 2022

Świat wirtualny to dziś niezbywalny element codzienności współczesnego człowieka niepotrafiącego już żyć wyłącznie w świecie realnym – zbyt ciasnym, ubogim, czasem niebezpiecznym. W rekompensowaniu jego niedostatków świetnie sprawdzają się nowe technologie, przydatne też w odbywaniu podróży pomiędzy bytami w dowolnym czasie oraz z każdego niemal miejsca i nie-miejsca (Augé, 2010). Dzięki nim podmiot może przebywać w obu tych światach jednocześnie w wymiarze hybrydalnym, w którym one współlistnieją, wzajemnie się przenikają, wciąż zachowując cechy właściwe każdemu z nich (Jaskuła, 2021). Czy egzystujący w tych światach lub pomiędzy nimi człowiek, oddziałując na ich kształt, ale też się im podporządkowując, wciąż jeszcze jest sprawcą i ich kreatorem czy już tylko niewolnikiem? Wątpliwości przybywa wraz z kolejnymi pytaniami: o status ontyczny hybrydalnego świata, o role odgrywane w nim przez ludzi i nie-ludzi (Mica i Łuczeczek, 2011), o konsekwencje wynikające z przeżywania życia pomiędzy bytami, a także o wiele innych aspektów tego niejednoznacznego środowiska.

Kiedy sięgałam po książkę *Rzeczywistość hybrydalna. Pomiędzy bytami* pod redakcją Sylwii Jaskuły (2022), intrygowało mnie, które z wątpliwości dotyczących świata hybrydalnego ta lektura pomoże mi rozwiązać, jaką nową wiedzę dzięki niej zdobędę, jakie przemyślenia ona zainicjuje. Niniejszy artykuł stanowi krótki zapis refleksji z czytelnicznej podróży pomiędzy bytami ufundowanej przez Autorów opracowań składających się na recenzowany tom.

Do wspólnego naukowego namysłu nad światem hybrydalnym S. Jaskuła zaprosiła grono badaczy reprezentujących różne dyscypliny i subdyscypliny naukowe, stwarzając tym samym przestrzeń sprzyjającą dzieleniu się wiedzą oraz przemyśleniami na temat nowej rzeczywistości i uwikłanego w nią podmiotu. Autorzy, zabierając głos ze stanowisk o zróżnicowanych założeniach paradygmatycznych, zapewnili

wieloperspektywiczność, interdyscyplinarność i komplementarność analiz (Poczobut, 2012), przedstawionych w tematycznie spójnych rozdziałach o czytelnej strukturze i przemyślanej kolejności. Otwiera je (jako rozdz. I) charakterystyka cech świata hybrydalnego, oraz (rozdz. II) dylematów tożsamości doświadczanych przez egzystującego w nim człowieka, a także roli edukacji realizowanej w nowej rzeczywistości (rozdz. III); tom zamyka (rozdz. IV) tematyka wyzwań i zagrożeń, jakie świat hybrydalny generuje dla podmiotu oraz ważnych dla niego wartości, poczucia dobrostanu i innych aspektów. Jak widać, treści poszczególnych rozdziałów stanowią kontynuację zagadnień je poprzedzających, są ich rozwinięciem lub pogłębieniem o nowe aspekty, aczkolwiek bez przymusu zachowania kolejności lektury.

Wobec mnogości podejmowanych wątków trafną decyzją jest wybór charakterystyki świata hybrydalnego jako punktu wyjścia do rozważań o nim. W tekście zatytułowanym *Rzeczywistość hybrydalna* Sylwia Jaskuła – znawczyni problematyki – ukazuje m.in. złożoność: a) koegzystencji dwu wymiarów realnego i wirtualnego; b) realizowanych w nich przez człowieka aktywności. Obfitość wątków poruszanych w tym opracowaniu współgra z trafnie dobraną najnowszą literaturą przedmiotu, pozwalającą Autorce na dokonywanie pogłębionych rekonstrukcji koncepcji: hybrydalności, wirtualności i realności światów czy roli sztucznej inteligencji. W ich prezentowaniu (co trzeba zaznaczyć) zachowuje bezstronność, istotną zwłaszcza w ukazywaniu zalet i zagrożeń dla człowieka wynikających z funkcjonowania między wymiarami, do których – jak pisze – należeć mogą:

wystąpienie nierozwiązywalnych sprzeczności, działania na pograniczu dezintegracji i zachwianej podmiotowości, nieprzewidywalność zachowań, ambiwalencja postaw i wielka trudność w spełnianiu funkcji wzorcotwórczych (2022, s. 6).

Ponadto dostrzega niezwykle intrygujący aspekt hybrydalności, jakim jest względna dowolność wielokrotnego przekraczania przez człowieka granic światów (realnego i wirtualnego), co ilustruje sugestywną ryciną nieznanego autora (2022, s. 11) przedstawiającą – jak głosi podpis pod nią – misjonarza twierdzącego, że znalazł punkt, w którym niebo styka się z ziemią. Jednak dotarłszy do niego, podróżnik postanawia zatrzymać się, zrezygnować z dalszej wędrówki.

W świecie hybrydalnym przekraczanie granic ma miejsce bardzo często. Dla człowieka oznacza ono nie tylko techniczną „teleportację” z jednego wymiaru do drugiego, ale też konieczność podejmowania decyzji wymykających się znanym mu schematom i stereotypom zmuszającym

do niekonwencjonalnych działań (Abriszewski, 2010). Są to dla niego okoliczności nowe, nietypowe, czasem trudne do zaakceptowania i dlatego doświadczane jako sytuacje graniczne (Jaspers, 2018). Będąc w takim położeniu, podmiot może zachować się na różne sposoby: podjąć ryzyko nieznanego i granicę przekroczyć, zatrzymać się na niej bądź wycofać na terytorium już oswojone. Jakie strategie obierają ludzie w sytuacjach granicznych opisanych w książce pod redakcją S. Jaskuły? Poszukiwanie odpowiedzi na to pytanie będzie wątkiem przewodnim mojego odczytania jej kolejnych rozdziałów.

Problematyka dokonywania wyborów w sytuacji granicznej w recenzowanym tomie wielokrotnie przewija się w opracowaniu *Aksjonormatywne dylematy świata hybrydalnego* Józefa Łucyszyna i Klaudii Śledziewskiej (2022). Graniczność jest tu implikowana antynomiczną strukturą bytów: realnego i wirtualnego, oraz właściwymi jej nieusuwalnymi sprzecznościami wyrażającymi się m.in. w konflikcie wartości, który na płaszczyźnie aksjologii można wyjaśnić odmiennością ontologicznych założeń absolutyzmu i relatywizmu (Trochimska-Kubacka, 1999). Ale już z perspektywy człowieka ów konflikt przyjmuje formę napięcia między ideałem dobrego życia a praktyką, którego na granicy światów doświadcza on jako sprzeczności. Zdaniem Autorów wraz z przekroczeniem tej granicy dotychczasowa hierarchia wartości ulega dekonstrukcji i pojawia się ryzyko utraty fundamentu aksjonormatywnego, generujące, m.in.: niepewność tożsamości, bezrefleksyjność w podążaniu za złudzeniami, pozbawienie odpowiedzialności i wolności decydowania o sobie, łatwość oszustwa. J. Łucyszyn i K. Śledziewska, wyrażając z troską o moralną kondycję człowieka, zwracają uwagę na znaczenie wartości uniwersalnych w dokonywanych przez niego wyborach. Natomiast w ujęciu Czesławy Piecuch (2001) sytuacje graniczne umożliwiają podmiotowi zainicjowanie procesu stwarzania siebie, dając tym samym początek jego nowej egzystencji. Bądź też, jak w scenariuszu szkicowanym przez Bruna Latoura (2010), na „przecięciu światów” może on odnajdywać wolność w nieograniczonych możliwościach przemieszczania się między bytami oraz wyzwiania z więzów uprzedmiotawiających go.

Ambiwalencje kulturowych hybrydyzacji (kolejny tekst zawarty w tomie) są przedmiotem pogłębionej refleksji Leszka Korporowicza (2022), który już na wstępie zaznacza, że hybrydy kulturowe, będąc połączeniami światów, wartości lub konkretnych zachowań, mogą prowadzić do bardzo odmiennych, wielowymiarowych i wielopoziomowych konsekwencji. Tworząc swoiste konglomeraty, kreują przestrzeń równoczesnego rozwoju i destrukcji, a ponieważ nie są one odseparowane wyraźną linią demarkacyjną, przez podmiot mogą być odbierane w kategoriach sytuacji granicznych „rozlokowanych” na wielu dopełniających się płaszczyznach.

Przykładowo na poziomie: a) osobowości i tożsamości, wywołuje ją dychotomia pomiędzy spójnym wzorcem osobowości a osobowością mozaikową; b) relacji międzypersonalnych – różnorodność środowisk interakcji, pozwalając na łączenie odmiennych kultur, sprawia, że w ich wielorakości wykluczenia mogą pozostać niezauważone; c) zróżnicowanych społeczności – otwartość na dialog może prowadzić do kulturowej homogenizacji i utraty tego, co dla danej kultury „rdzenne”, świadczące o jej odmienności; d) organizacyjnym – zagęszczanie sieci powiązań pomiędzy wieloma organizacjami organizacjami, z uwagi na ich niejednorodność, jest traktowane jako atut we wzajemnym dopełnianiu się, ale i też jako stan wymagający sprawowania nad nimi niemal całkowitej kontroli; e) globalnym – codziennością są konflikty równoczesnego zróżnicowania oraz unifikacji dokonywanych na skalę międzynarodową. Według Autora przekraczanie granic w pewnych okolicznościach może prowadzić do skutków nieprzewidywalnych i odbiegających od zakładanych celów podejmowanych działań.

Opisując złożoność heterogenicznego świata hybrydalnego (*Pejzaże rzeczywistości hybrydalnej – kilka odstępów*), Ewa Chludzińska (2022) podkreśla typowe dla niego: pomieszanie wartości, form, systemów oraz kodów, szybką i powierzchowną komunikację, po którą sięga człowiek o e-tożsamości. Tę nową rzeczywistość kontrastuje ze światem realnym i właściwym mu usystematyzowaniem, linearnością, przewidywalnością, niezmiennością, obiektywizmem. Wyrazistość granicy oddzielającej realność od quasi-rzeczywistości, jej zdaniem, wymaga interdyscyplinarnych badań, a także rozpoznania rozpiętych między nimi działań ludzi.

Zagadnienia podejmowane w rozdz. II (*Człowiek w świecie hybrydalnym*) otwiera problematyzowane opracowanie Jerzego Nikitorowicza *Tożsamość hybrydowa człowieka. Udręka czy wartość psychologiczno-kulturowa?* (2022). W przekraczaniu granic tożsamości kulturowych dostrzega on z jednej strony tytułową „udrękę”, implikowaną lękiem przed nieznanym, ale z drugiej – „wartość”, którą staje się pozytywne przemienianie człowieka w osobę otwartą na dialog i spotkanie z Innym. Zarazem niepokonanie owych granic międzykulturowych sprzyja, jak pisze, izolacji od innych kultur i wyraźnemu oddzieleniu tego, co „nasze”, od tego, co „obce”. Dynamikę zdarzeń przebiegających w obrębie wielokulturowych obszarów (przy)granicznych komplikują przywołane przez S. Jaskułę i L. Korporowicza sytuacje, w których wirtualny świat przychodzi do jednostek i grup (etnicznych, narodowych) powodując nie tylko zmiany ich zasięgu, ale też „intensywne rekonpozycje w strukturze wartości i znaczeń” (2014, s. 24).

Przestrzeń powstawania swoistych tożsamości hybrydalnych jest cyberprzestrzeń, a Tadeusz Paleczny (*Tożsamość hybrydowa człowieka*.

Udręka czy wartość psychologiczno-kulturowa, 2022) wyróżnia wśród nich: avatara, janusa, rebelianta (i bojownika), ludomana i outsidera – oświeconego, ideowego przeciwnika sieci wirtualnej. Zaznacza przy tym, że przekraczanie granicy między realem a wirtuałem wymaga umiejętności adaptacji oraz kreatywności w łączeniu ze sobą odmiennych wymogów dwóch odrębnych porządków aksjonormatywnych, wykluczających się warunków i sposobów działania. Na tej granicy, pisze Autor,

z jednej strony kusi i przyciąga cyberprzestrzeń wolności, swobodnej interaktywnej aktywności, anonimowości, depersonalizacji i deterytoryzacji, z drugiej wiąże i trzyma świat realnych ludzi i ich oczekiwań (Palczyński, 2022, s. 66).

Migotliwości bytów – w znaczeniu nadanym im przez Zbyszka Melosika i Tomasza Szkudlarka (2008): jako jednej z cech przestrzeni hybrydalnej – człowiek może doświadczać w kategorii trudności w samookreśleniu tożsamości i temu zagadnieniu jest poświęcone opracowanie Anny Karnat *Socjologiczne refleksje wokół tożsamości i identyfikacji społecznych: status kategorii jednostki w wieloznacznej nowoczesności* (2022). Analiza bogatej literatury przedmiotu pozwala na dokonanie rekonstrukcji pojęcia tożsamości, a także dostrzeżenie trudności w jej identyfikacji przez podmiot znajdujący się w sytuacji granicznej. Do tej trudności nawiązuje wypowiedź Moniki Surawskiej w kolejnym tekście: *Homo Agens czy Homo technicus? Kim jest człowiek w świecie hybrydalnym?* (2022). Analizując ową alternatywę, Autorka zwraca uwagę na złożoność doświadczeń post-homo-sapiens w hybrydalnym świecie, w którym łatwiej o pytania o status człowieka niż udzielanie na nie jednoznacznych odpowiedzi.

Wielowątkowość prowadzonej na kartach monografii dyskusji na temat hybrydalnego świata ulega w rozdz. III (*W przestrzeni edukacji*) rozwinięciu o wybrane zagadnienia dotyczące doświadczania granic w codzienności edukacyjnej. Anna Bartkowiak (2022), referując wyniki licznych badań, dostrzega, że ograniczeniem (sytuacją graniczną) w wykorzystaniu technologii informacyjnych (TI) na lekcji nie jest brak sprzętu w szkole lub domach uczniów, ale: a) nieodpowiednie przygotowanie nauczycieli do pracy z nimi; b) nieufność pedagogów wobec nowych mediów wynikająca z postrzegania ich jako substytutu tradycyjnych środków dydaktycznych; c) zbyt długi czas przygotowywania lekcji z wykorzystaniem TI. Dodać jedynie można, że bariery te mają wymiar globalny, a ich występowanie potwierdzają przeprowadzone w 43 krajach całego świata badania wykorzystania TI w edukacji geograficznej w szkołach średnich (Charzyński i in., 2022). W Polsce owe trudności mają swój początek już na etapie przygotowania studentów do zawodu nauczyciela. Pokonanie tej granicy,

zdaniem Izabeli Sekścińskiej i Agnieszki Piórkowskiej (2022), wymagałoby doskonalenia umiejętności przyszłych pedagogów w stosowaniu TI do celów edukacyjnych oraz rozwinięcia ich świadomości cyfrowej. Zwłaszcza (na co wskazują wyniki jeszcze innych badań) podniesienia ich samodzielności w podejmowaniu autonomicznych decyzji dotyczących edukacyjnej codzienności (Groenwald, 2021).

Problematykę efektywności oddziaływania wychowawczego prowadzonego w sposób zapośredniczony, bo w formie zajęć zdalnych, podejmuje Dorota Cybulska (2022), przedstawiając wyniki sondażu diagnostycznego wśród nauczycieli. Zdaniem ankietowanych istotnym w nim utrudnieniem są: a) zbyt mały wymiar godzin wychowawczych; b) lekceważący stosunek uczniów do tych zajęć, z tego powodu nieprzeprowadzonych przez $\frac{1}{4}$ nauczycieli; c) bardzo ograniczona możliwość pełnej kontroli aktywności wychowanków: ich zaangażowania, zrozumienia zagadnień; d) scedowanie na uczniów odpowiedzialności za własny rozwój, mimo że oni nie są jeszcze gotowi jej ponieść.

Przekraczanie granic między bytami wiąże się z konsekwencjami, postrzeganymi w kategoriach zysków i strat, przedstawionych w rozdz. IV (*Zagrożenia i wyzwania*). Olga Modzelewska (2022) zauważa m.in., że wielość ról oferowanych przez wirtualną rzeczywistość wiąże się z koniecznością dostosowania do wymogów w ich pełnieniu, co przez jednych jest odbierane w kategoriach impulsu do odrodzenia, przez innych – jako opresywność cyberprzestrzeni. Tej ostatniej nie doświadcza pokolenie cyfrowych tubylców, dla których świat wirtualny jest środowiskiem oswojonym. Bariera natomiast pojawia się przed cyfrowymi imigrantami, przy czym niektórzy z nich dostrzegają potrzebę adaptacji do hybrydalnej rzeczywistości i na nią się godzą, ale już inni przekroczenia granicy światów doznają jako przeszkody nie do pokonania.

Na jeszcze inne zagrożenie w przemieszczaniu się młodych użytkowników TI przez granice światów wskazuje Paweł Mięgała (2022), opisujący wieloaspektowo zjawisko cyberprzemocy, zwłaszcza cyberbullyingu, odbierającego dzieciom i młodzieży poczucie bezpieczeństwa. Tymczasem, jeśli przywołać koncepcję Abrahama Masłowa (1990), jego niezaspokojenie lub unicestwienie skutkuje zaburzeniami rozwoju psychicznego i społecznego jednostek. Wartością opracowania P. Mięgały jest nie tylko uświadomienie zagrożeń, ale też: a) zaprezentowanie sposobów zapobiegania im; b) pokazanie działań podejmowanych na rzecz i ofiar, i sprawców przemocy; c) podanie konkretnych adresów stron serwisów, które uczą dzieci bezpiecznego korzystania z Internetu, a rodziców uwrażliwiają na niepokojące zachowania młodych użytkowników sieci; d) zaapelowanie do rodziców o ściślejszą współpracę ze szkołą; e) mobilizowanie nauczycieli do wzbogacania warsztatu pracy (np. w ramach szkoleń)

o kompetencje pozwalające skutecznie podejmować działania zapobiegające cyberprzemocy.

W przestrzeni hybrydalnej w obrębie relacji międzyosobowych niezwykle cienka granica dzieli zachowania budowane na fundamencie tolerancji i jej braku. Hanna Arciszewska (2022) zatrzymuje się na tym drugim aspekcie i zwraca uwagę na niezwykle niebezpieczne w skutkach zjawisko, jakim jest hejt w Internecie, oddziałujący destrukcyjnie na człowieka oraz relacje łączące go z innymi. Jest on szczególnie groźny, kiedy zostaje skierowany przeciwko dzieciom, które doświadczając nienawiści lub pogardy, tracą poczucie bezpieczeństwa oraz u których drastycznie obniża się i tak niska samoocena. Tu pojawia się ważne zadanie dla wychowawców, polegające na zachowaniu czujności na jakiegokolwiek przejawy przemocy oraz podejmowanie przeciwko niej skutecznych działań. Monografię zamyka Gennadii Stavtyskiy (2022) opracowaniem zorientowanym na społeczno-psychologiczne czynniki hybrydyzacji osobowości; dokonując ich teoretycznej analizy, słusznie postuluje m.in. podjęcie działań na rzecz minimalizacji negatywnych skutków ich oddziaływania na człowieka.

Podsumowując przegląd zagadnień podjętych w recenzowanej książce pod redakcją Sylwii Jaskuły, dodam, że zamierzałam w nim przedstawić racje skłaniające do zapoznania się z przedstawioną w niej problematyką – do czego z pełnym przekonaniem zachęcam. Jako osnowę ich prezentacji obrałam zagadnienie obecne we wszystkich opracowaniach składających się na tom, czyli doświadczanie sytuacji granicznych przez człowieka bytującego w rzeczywistości hybrydalnej; doświadczanie, które w niniejszej recenzji pełni rolę kategorii spajającej analizy tekstów i zarazem perspektywy przydatnej w ich rekonstruowaniu.

Najwyraźniej swoją obecność w prezentowanych w tomie zagadnieniach zaznacza ontologiczny wymiar granic dzielących odmienne paradygmatycznie byty: realny i wirtualny. O ile w koncepcjach teoretycznych leżące u podstaw każdej z nich założenia paradygmatyczne okazują się przydatne w konceptualizacjach różnych modeli myślowych (np. Kuhn, 2011; Rainko, 2011; Małewski, 2010), o tyle w praktyce odmienności tych wzajemnie sprzecznych rzeczywistości stają się źródłem doświadczanych przez człowieka dylematów, które można określić – nawiązując do definicji dylematu Barbary Chyrowicz (2008) – mianem dylematów ontologicznych. Pojawiają się one wówczas, gdy podmiot jest przekonany, że powinien równocześnie spełnić dwie powinności, co okazuje się niemożliwe z racji ich ontycznego wykluczania się. W efekcie nie może postąpić zgodnie z jedną z nich bez naruszenia tej drugiej ani stosownie do tej drugiej bez naruszenia pierwszej. Thomas Nagel (1997) zauważa, że w tej sytuacji dokonywane (zazwyczaj samotnie) wybory cechuje dramatyzm świadomej utraty dobra stojącego za odrzucaną opcją. W przywołanych

w tomie wędrówkach między światami Autorzy prac opisują liczne sytuacje wymagające wyborów, np. gdy w świecie wirtualnym gracz, przyjmując postać awatara, aprobuje obowiązujące w niej reguły postępowania, np. konieczność zabijania, ale już jako człowiek bytujący w realu – nie dopuszcza się go.

Kolejnym aspektem ujawnionych w książce sytuacji granicznych jest doświadczanie przez osobę konfliktu wartości. Jeśli za Antonim Siemianowskim (2009) przyjmując rozumienie wartości jako tego, co doniosłe i ważne, co stanowi intrygującą jakość życia człowieka, wówczas okaże się, że to, co „cenne”, jest czymś innym w każdym z bytów. Przykładowo w bycie realnym jednostka po utracie życia umiera; ma więc ono dla niej wartość dobra bezcennego. W świecie wirtualnym osoba ma kilka „żyć”, bo może się odradzać, tym samym wartość życia jest względna. Wykluczanie się sensów nadawanych tej samej wartości sprawia, że gracz na granicy światów kieruje się podwójnym kodeksem moralnym, a doświadczane przez niego rozterki za B. Chyrowicz (2008) można zaliczyć do dylematów moralno-powinnościowych.

Wzajemne przenikanie światów powoduje rozmywanie się granicy między nimi, a w efekcie – problematyczność ich poznawania. Ogląd sytuacji granicznych z perspektywy epistemologicznej uświadamia, że płynności bytów hybrydalnego świata odpowiada równie płynna wiedza o nich, wydająca się nie nadążać za przebiegającymi w jego obrębie zmianami. Czy jest ona dla cyfrowego wędrowca przemieszczającego się pomiędzy nimi wystarczająca na tyle, by rozstrzygnięcia dokonywane w strefie (przy)granicznej cechowała pewność? Dylematy, z którymi się mierzy, idąc tropem klasyfikacji B. Chyrowicz, zaliczę do epistemicznych, będących skutkiem posiadania przez osobę żyjącą w świecie hybrydalnym „wiedzy fragmentarycznej i niekompletnej, ale i też otwartej na rewizje i udoskonalenia” (Chyrowicz, 2008, s. 158). Niewykluczone, że ów niedostatek wiedzy jest powodem określania przez użytkowników cyberprzestrzeni oraz cyfrowych imigrantów ich położenia mianem sytuacji granicznej, mimo że w istocie nie ma ona takiego wymiaru. Niewykluczone, że pogłębienie tej wiedzy pozwoliłoby wyeliminować niejedne dylematy implikowane sytuacjami granicznymi.

Jak w soczewce, wymienione wcześniej aspekty dylematów rozstrzyganych w sytuacji granicznej skupiają się w interdyscyplinarnym myśleniu o człowieku w świecie hybrydalnym, opisywanym przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Określę je mianem dylematów człowieczeństwa (Lipiec, 2009) z racji uwzględniania w nich doświadczanych przez podmiot rozterek i podejmowanych decyzji, dotyczących: po pierwsze – aktywności przejawianych „w” obrębie bytów i „pomiędzy” nimi; po drugie – osoby je realizującej, która stosownie do wyborów sytuuje się

w różnych rolach: od autonomicznego sprawcy (Archer, 2013) po współczesnego cyberniewolnika (Bales, 2019). Ostatecznie jednak wszystkie jej rozstrzygnięcia w istocie dotyczą tego, kim w hybrydalnym świecie jest, kim się staje, kim może być.

BIBLIOGRAFIA

- Archer, M.S. (2013). *Człowieczeństwo. Problem sprawstwa*, przekł. A. Dziuban. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Augé, M. (2010). *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przekł. R. Chymkowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bales, K. (2019). *Jednorazowi ludzie. Nowe niewolnictwo w gospodarce światowej*, przekł. A. Dzierzgowska. Gdańsk: Wydawnictwo w Podwórku.
- Charzyński, P. i in. (2022). A global perspective on soil science education at third educational level; knowledge, practice, skills and challenges. *Geoderma*, 425 (116053). DOI: 10.1016/j.geoderma.2022.116053.
- Chyrowicz, B. (2008). *O sytuacjach bez wyjścia w etyce. Dylematy moralne: ich natura, rodzaje i sposoby rozstrzygnięcia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Groenwald, M. (2021). *Nauczycielskie decydowanie. Rekonstrukcja doświadczeń*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Jaskuła, S. (2015). Pedagogika przestrzeni informacyjnej. W: M. Tanaś i S. Galanciak (red.), *Cyberprzestrzeń – Człowiek – edukacja*, t. 1: *Cyfrowa przestrzeń kształcenia*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 77–96.
- Jaskuła, S. (2021). Hybrydalna wędrówka między wymiarami. *Journal of Modern Science*, 1(46), 41–55. DOI: 10.13166/JOMS.ISSN.1734-2031.
- Jaskuła, S. i Korporowicz, L. (2014). Kultury narodowe w procesie wirtualizacji. *Politeja*, 11(5). DOI: 10.12797/Politeja.11.2014.31_1.02.
- Jaspers, K. (2018). *Problem winy: o politycznej odpowiedzialności Niemiec*, przekł. J. Garewicz. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Kuhn, T. (2011). *Struktura rewolucji naukowych*, przekł. H. Ostrołęcka. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Latour, B. (2010). *Splatając na nowo to, co społeczne. Wprowadzenie do Teorii Aktora-Sieci*, przekł. A. Dera i K. Abriszewski. Kraków: Universitas.
- Lipiec, J. (2009). Człowieczeństwo. Esej ekstrapolacyjny. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, R. 18, 3(71). Pozyskano z: https://pf.uw.edu.pl/images/NUMERY_PDF/071/PF_2009-R18_3_22_Lipiec-J_Czlowieczestwo.pdf.
- Malewski, M. (2010). *Od nauczania do uczenia się. O paradygmatycznej zmianie w andragogice*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe DSW.
- Maslow, A.H. (1990). *Motywacja i osobowość*, przekł. P. Sawicka. Warszawa: PAX.

- Melosik, Z. i Szkudlarek, T. (1998). *Kultura, tożsamość, edukacja. Migotanie znaczeń*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Mica, A. i Łuczeczko, P. (red.) (2011). *Ludzie i nie-ludzie. Perspektywa socjologiczno-antropologiczna*. Pszczółki: Wydawnictwo Orbis Exterior.
- Nagel, T. (1997). *Pytania ostateczne*, przekł. A. Romaniuk. Warszawa: Fundacja Aletheia.
- Piecuch, C. (2001). *Człowiek metafizyczny*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Poczobut, R. (2012). Interdyscyplinarność i pojęcia pokrewne. W: A. Chmielewski, M. Dudzikowa i A. Grobler (red.), *Interdyscyplinarnie o interdyscyplinarności. Między ideą a praktyką*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, 39–70.
- Rainko, S. (2011). *Dwa paradygmaty. Esej z teorii wiedzy*. Warszawa: Państwowemu Instytut Wydawniczy.
- Siemianowski, A. (2009). O potrzebie filozoficznych badań nad wartościami. W: E. Okońska i K. Stachewicz (red.), *Co się dzieje z wartościami? Próby diagnozy*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza, 49–56.
- Trochimska-Kubacka, B. (1999). *Absolutyzm aksjologiczny. Rekonstrukcja oparta na aksjologii Rickerta, Schelera i Hartmanna*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Maria Groenwald – prof. dr hab., kierownik Katedry Pedagogiki Przed-szkolnej i Wczesnoszkolnej Wydziału Studiów Edukacyjnych Akademii Ateneum w Gdańsku. Zainteresowania badawcze koncentruje wokół dydaktyki ogólnej, pedagogiki szkolnej i przedszkolnej oraz pedeutologii. Autorka szeregu opracowań związanych z tą tematyką, m.in. książek: *Etyczne aspekty egzaminów szkolnych*, *Nauczycielskie decydowanie. Rekonstrukcja znaczeń*.